

Ahmet Kurt

SAVEZNIČKO BOMBARDOVANJE MOSTARA U DRUGOM SVJETSKOM RATU 1943-1945.

Sažetak: U usmenim predanjima i kolektivnom sjećanju Mostaraca, koja se prenose sa starijih na mlađe generacije, je veoma živ narativ o savezničkim vazдушnim bombardovanjima Mostara u toku Drugog svjetskog rata. Nedostatak pisanih svjedočenja o ovim događajima uzrok je da su sjećanja sve slabija i nepouzdanija, a vremenski okvir događanja u naraciji se neprecizno smješta „nekad za vrijeme Drugog svjetskog rata“. U ovom radu su svjedočenja malobrojnih živućih svjedoka bombardovanja i usmena predanja podvrgnuta kritičkoj analizi, te su traženi dokumenti koji bi mogli potvrditi ili negirati da su događaji koji se usmeno prenose u cijelosti ili dijelom tačni. Rad ispravlja netačnosti koje postoje u kolektivnom sjećanju Mostaraca u vezi bombardovanja, te hronološki detaljno, iz minute u minut, rekonstruiše najveći napad 14. januara 1944. godine, te tragični pad jednog aviona na sklonište u Panjevini 17. aprila iste godine i prati sudbinu jedne preživjele žrtve. Također je utvrđen identitet i godine pogibije osamdeset i šest žrtava savezničkog vazdušnog djelovanja, kao i datumi obaranja šest američkih bombardera u vazdušnom prostoru Mostara.

Ključne riječi: Mostar, Drugi svjetski rat, bombardovanje, Amerikanci, WW2.

1. Uvod

Za vrijeme Socijalističke Jugoslavije (1945-1991) nisu rađena značajnija historiografska istraživanja u vezi djelovanja savezničke avijacije na prostoru

bivše države, pa tako ni na prostoru Mostara. Izuzetak su radovi u kojima se kao epizode spominje spašavanje i briga o britanskim i američkim vazduhoplovcima koji su iskočili padobranima iz pogođenih aviona na teritoriju pod partizanskom kontrolom. Jedan od razloga svakako leži u tome da se ti ratni napori i žrtve saveznika nisu uklapale u prikazivanje ratne prošlosti i izgradnje kolektivnog sjećanja gdje se veličao doprinos partizanskog pokreta pod vođstvom Komunističke partije, kao jedine snage u slamanju fašizma na prostoru Jugoslavije. Drugi razlog je da se brojem stradalih u savezničkim bombardovanjima manipuliralo, a poginuli su, u pravilu, tretirani kao žrtve fašističkog terora, jer Jugoslavija od saveznika, Anglo-Amerikanaca ili Sovjetskog saveza, nije mogla tražiti odštetu. Također je sva materijalna šteta uzrokovana savezničkim bombardovanjem pripisivana Njemačkoj. U ovom radu je, zahvaljujući otvaranju američkih vojnih arhiva iz vremena Drugog svjetskog rata, bilo moguće na osnovu raspoloživih dokumenata detaljno rekonstruisati sve akcije savezničkih vazdušnih snaga na prostoru Jugoslavije, pa tako i Mostara. O istim događajima korišteni su dokumenti Domobransko-ustaških vojnih vlasti i arhiva Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, te arhiva Šerijatskog suda, arhiva Ureda Franjevačkog samostana i spiskovi Srpsko-pravoslavne opštine u Mostaru. Prikazani su podaci iz više intervjua sa još živućim svjedocima bombardovanja, te najbližom rodbinom stradalih u savezničkim udarima.

2. Strateški ciljevi savezničke avijacije nad prostorom Jugoslavije i Mostara, te način djelovanja

Iskrcavanjem Anglo-Amerikanaca i zauzimanjem južne Italije u jesen 1943. godine otvorile su se nove mogućnosti za vođenje vazdušnih operacija protiv njemačkih snaga. Za izvršavanje ovih zadataka formirane su Mediteranske vazduhoplovne snage (Mediterranean Allied Air Forces - MAAF). Dijelovi britanskih i američkih eskadrila iz baza u Engleskoj i sjevernoj Africi premješteni su na ravnice oko tek zauzetog grada Foggia i južno od njega. Amerikanci su premjestili iz Tunisa i Alžira cijelu 15. vazduhoplovnu armiju za strateška bombardovanja – 15th AAF, te formirali trinaest novih¹ bombarderskih grupa sa avionima B-24, *Liberator*. Jedna grupa se sastojala

1 15th Air Force - <http://www.15thaf.org> (preuzeto 8. marta 2019.)

od četiri do pet eskadrila. Svaka eskadrila se sastojala od deset do dvanaest bombardera. Inženjerske jedinice su ubrzano izgradile zemljane poletno-sletne staze i neophodne montažne objekte i šatorska naselja na poljanama blizu malih talijanskih mjesta i sela². Iz baza u južnoj Italiji, skupa sa bazama u Engleskoj, sada su bili dostupni svi ciljevi u Njemačkoj, Poljskoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Rumuniji, balkanskim zemljama i južnim dijelovima Sovjetskog saveza. Bolje vremenske prilike u Italiji su omogućavale više borbenih misija nego iz baza u južnoj Engleskoj, gdje su letovi često otkazivani radi oblačnosti. Bombardovanja su vršena u okviru opšteg plana prema kome su, krajem 1943. i tokom 1944. godine, osnovni zadaci vazduhoplovnih snaga SAD i Velike Britanije, stacioniranih na aerodromima u Italiji, bili³:

1. uništiti njemačko vazduhoplovstvo u vazduhu (izazivajući ga na borbu) i napadajući ga na zemlji u radijusu dejstva raspoloživih aviona.
2. uništiti njemačke fabrike kugličnih ležajeva, lovačkih aviona, guma, municije, podmorničke baze i lučka postrojenja. Poseban značaj se pridavao uništenju rafinerije nafte kod rumunskog grada Ploesti.
3. oslabiti položaj Njemačke na Balkanu napadima iz vazduha na trupe i saobraćajnice, te otežati prebacivanje njemačkih snaga iz Grčke na zapadnoevropsko ratište dolinama rijeka Vardara, Morave i Save. Također, bombardovanjem luka na istočnoj obali Jadranskog mora (Drač, Kotor, Gruž, Metković, Makarska, Split, Šibenik, Zadar i Rijeka) onemogućiti prebacivanje njemačkih trupa i materijala morskim putem prema lukama na sjeveru Italije.

2 Pregledna karta sa bazama iz arhive *450th Bomb Group Memorial Association* Madna (52nd FG, lovačka grupa), Ramitelli (332nd FG), Lesina (325th FG), San Severo (31th FG), Triolo (14th FG), Salsola (1th FG), Lucera (301th BG, bombarderska grupa), Celone (463th BG), Amendola (2th i 971th BG), Castellucio (451th BG), Stornara (456th BG), San Giovanni (454th i 455th BG), Torretto (461th i 484th BG), Gulia (459th BG), Pantanella (464th i 465th BG), Vincenzo (82th FG), Venosa (485th BG), Spinazolla (460th BG), Grottaglie (449th BG), Manduria (450th BG), San Pancrazio (376th BG) i Lecce (98th BG). Grupe su bile organizovane u bombarderska krila (BW) i to: 5th Bomb Wing (2, 97, 99, 47, 301, 463 i 483. BG), 47th Bomb Wing (98, 376, 449 i 450. BG), 49th Bomb Wing (451, 461 i 484. BG), 55th Bomb Wing (460, 464, 465 i 485. BG), 304th Bomb Wing (454, 455, 456 i 459. BG), 305th Fighter Wing (1, 14 i 82. FG), 5th Photo Group, 154. eskadrila za meteorološka izviđanja, 2642th Special Group sa 859. i 885. bombarderskim eskadrilama koje su se najviše bavile snadbijevanjem oružjem i materijalom partizanskih snaga u Jugoslaviji.

3 Richard G. Davis, knjiga sa tabelarnim priložima i CD-om, *Bombing the European Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939-1945*, Air University Press Maxwell Air Force Base, Alabama April 2006, str. 235-241

Analiziranje podataka⁴ o intezivnom bombardovanju priobalnog pojasa Crne Gore i Dalmacije kao i područja Hercegovine, zapadne Bosne i Like, početkom 1944. godine, upućuje na zaključak da su ovi napadi, pored tri navedena cilja, trebali uvjeriti Wermahnt da će druga invazija Savezničkih snaga na evropsko tlo biti na crnogorsko-dalmatinskoj obali. Neki historijski dokumenti, također, upućuju na to.⁵

Saveznici su pravili razliku u bombardovanju Jugoslavije i susjednih država Austrije, Mađarske, Rumunije i Bugarske. Jugoslavija je bila prijateljska zemlja koja je okupirana, dok su navedene susjedne zemlje bile u ratu sa SAD i Velikom Britanijom. Tako se pazilo da se ciljevi u Jugoslaviji bombarduju sa maksimalno dva naleta aviona i da se biranje ciljeva pažljivo obavi, kako bi se smanjile civilne žrtve i time izbjeglo ogorčenje naroda prema ratnim naporima Saveznika.⁶ Naredba je bila da se u slučaju nemogućnosti bombardovanja bombe u povratku odbace iznad Jadranskog mora.

Na prostoru Jugoslavije Saveznici su u periodu od 1.12.1943. do 30.04.1945. godine izveli 470 bombarderskih misija. Ukupno je učestvovalo 12.461⁷ aviona, od kojih je 96 izgubljeno. Bacili su 25.700 tona bombi (55 tona bombi po misiji), što je samo 1,2 % od svih bombi koje su Saveznici bacili u Evropi u borbi protiv Njemačke (2.085.479 tona). Iz tabele se vidi da su Saveznici

4 Excel-tabela sa CD iz knjige Richard G. Davis, isto Tako samo u januaru 1944. godine 15. vazduhoplovna armija sa juga Italije bombarduje: 3/1 - Prijedor, Split i Šibenik, 4/1 - Bijeljina i Travnik, 7/1 - Rijeka i Split, 8/1 - Metković i Mostar, 9/1 - Mostar, Pula, Zadar, 12/1 - Krka river (rijeka), 13/1 - Dalmacija, Krka, Šibenik, 14/1 - Mostar, grad i aerodrom, 16/1 - Zadar, 17/1 - Šibenik, 18/1 - Metković i Ploče, 19/1 - Makarska, 20/1 - Bosanski Petrovac, 23/1 - Skradin, 24/1 - Skopje, 25/1 - Dubrovnik, 30/1 - Maribor, Trojica, Zadar.

5 Tako 16. januara 1944. godine VŠ NOV i POJ upućuje Štabu 2. udarnog korpusa NOVJ depešu u kojoj ističe: „Prisustvo 2. udarnog korpusa u Crnoj Gori je neophodno; Crnogorsko primorje dobija veću važnost zbog eventualnog iskrcavanja savezničkih snaga na Jadranu [...] četnike na ovom području razbiti; operacije u sadejstvu sa 29. udarnom divizijom dovršiti do početka februara.“ – Hronologija Narodnooslobodilačkog rata 1941-1945, Pdf-format, str. 645. - 20. marta 1944. godine pouzdanik Hrvatske vlade kod 118. njemačke divizije u Dubrovniku šalje izvještaj ministru unutrašnjih poslova NDH dr. Vjekoslav Vitezu u kojem piše: „U njemačkim vojnim krugovima se ovdje ozbiljno računa sa mogućnošću manjih a možda i većih engleskih podhvata u ovome predjelu naše obale, pa je zato proglašeno stalna pripravnost. To se osobito smatra zbog pojačane neprijateljske dielatnosti iz zraka, koja je postala već stalnom pojavom, a s druge strane zbog pojave većih i manjih engleskih pomorskih jedinica u našim vodama.“ / Ustaško-domobranski dokumenti u Pdf-formatu, http://www.znaci.net/zb/4_21_10_4.pdf, pristupljeno 22. 06. 2019.

6 Richard G. Davis, isto, str. 463.

7 Richard G. Davis, *Bombing the European Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939-1945*, Air University Press Maxwell Air Force Base, Alabama April 2006, tabela na str. 578-580.

izgubili 96 teških četveromotornih bombardera (B-17, B-24) iznad Jugoslavije. Ovdje su samo avioni srušeni u misijama na ciljeve u Jugoslaviji. U pojedinim radovima mogu se naći podaci da se na teritoriju Jugoslavije srušilo 365 svih savezničkih aviona - lovaca i bombardera. Od toga su 64 pala u Jadransko more. Većina tih aviona je imala ciljeve izvan Jugoslavije (Njemačka, Austrija, Čehoslovačka, Poljska, Mađarska, Rumunija i Bugarska). Prvih godina rata na evropskom kontinentu bombarderi su išli u misije bez pratnje lovačkih aviona. Bili su naoružani sa deset protivavionskih mitraljeza kalibra 12,7 mm, što se smatralo dovoljnim za odbranu od njemačkih lovaca. Međutim, to se pokazalo potpuno pogrešnim. U misijama su njemački lovci rušili 10-15% bombardera. Kasnije su bombarderi dobili pratnju lovačkih aviona, pa se gubitak aviona smanjio na prihvatljivih 4-5%.

Bombarderi su letjeli u grupi, takozvanim boksovima, brzinom oko 440 km/h na visinama od 18.000-24.000 stopa (5.500-7.300 metara) i sa tih visina su bacali bombe. Da bi zavarali odbranu, letjeli bi u nekom drugom pravcu po nekoliko puta mijenjajući smjer. Na određenoj tački zvanj Initial Point (IP), koja je 50-70 km udaljena od cilja, zauzimali su kurs napada (Axis of Attack) i prema ranije napravljenoj šemi bombarderska grupa bi kretala u napad. Svako odstupanje od zadane brzine, visine i pravca imalo je veliki utjecaj na pogađanje cilja.⁸ Nišandžija je imao slike ciljeva koje je prethodno napravila izviđačka eskadrila. Bombe padaju u luku, po rezultanti između sile inercije koju daje brzina kretanja aviona i zemljine sile teže. Mjereći horizontalno na zemlji, mjesto otpuštanja bombi je otprilike tri kilometra prije cilja za visine oko 6.500 metara i brzinu 420 km/h. Poslije desetak minuta, dok se slegne prašina od prvog napada, nalijeće druga bombarderska grupa. Svaki avion baca 12 bombi težine 500 funti (227 kg) u kojoj je 115 kg eksploziva. Bombe ove težine su se pokazale kao najpreciznije,⁹ a bile su smrtonosne u krugu od 23 metra. Pad zadnje, dvanaeste, bombe iz jednog aviona bio je udaljen 70-100 metara od pada prve pri intervalu otpuštanja od 0,1 sekunde po jednoj bombi. Pogađanje cilja druge grupe je bilo uvijek upola slabije, najčešće zbog dima na ciljevima bombardovanja.¹⁰ Početkom

8 Ako je neki avion u „boxu“, grupi za bombardovanje, imao pravac koji se razlikovao samo 3 stepena od vodećeg aviona, njegove bombe su padala bočno od cilja oko 200 metara, a ako je letio brže samo deset km na sat prebacivao bi cilj za 220 metara. Više o tome: Brian W. Tonnell *Will the bomber always get through? The Air Force and its reliance on technology*, School of advanced airpower studies, Air university Maxwell Air Force base, Alabama, 2002. str. 38-39.

9 Brian W. Tonnell, isto, str. 20-24.

10 Isto, str. 37.

aprila 1944. godine samo je 29% bombi padalo u krugu od 300 metara od ciljne tačke.¹¹ Uzimajući sve ovo u obzir, jasno je da precizno bombardovanje vojnih ciljeva u naseljenim mjestima nije bilo moguće.

U svojim analizama rezultata bombardovanja savezničke komande se nikada nisu bavile brojem civilnih žrtava. Cilj je bio što prije poraziti Njemačku, u čemu se nisu štedjele ni vlastite snage. Naprimjer, samo 450. bombarderska grupa sa bazom u Manduriji, sa četiri eskadrole sa ukupno oko 500 članova letačkih posada u periodu od 8. januara 1944. do 26. aprila 1945. godine u 265 misija izgubila je 1.505 članova posada bombardera, što je u prosjeku 5-6 poginulih po jednoj bombarderskoj misiji. Svakih pet mjeseci su u prosjeku ginule kompletne posade u svih pedesetak aviona grupe!¹²

3. Bombardovanje Mostara i aerodroma u Rodoču, te druge akcije savezničkih aviona nad Mostarom

Američke vazdušne snage za strateška djelovanja izvršile su pet bombardovanja aerodroma u Jasenici južno od Mostara (A/F) i jedno bombardovanje vojnih ciljeva u samom gradu i to¹³:

- **prvo:** 15. decembra 1943. Aerodrom Jasenice. Bila je to 108. misija 340. BG iz sastava 57. BW 12. AF.

11 Isto, str. 40.

12 Izvor: Memorijalna ploča na mjestu bivše baze u Manduriji, Italija.

13 Compiled by Kit C. Carter Robert Mueller, *Combat Chronology Of The Us Army Air Forces 1941-1945*, Center for Air Force History Washington, DC 1991, knjiga sadrži 743 strane.

12/15/43 Twelfth AF B-25's bomb A/F at Mostar, and A-36 and P-40 FBs attack vessels, vehicles, and parked aircraft N and E of Peljesac Peninsula, near Mostar, and at Zemonico landing ground. B-25's and A-20's bomb roads at Pontecorvo and N of Frosinone. FBs blast gun positions along US Fifth Army front. Str. 267.

1/8/44 Fifteenth AF AF The 449th and 450th Bomb Gps (B-24's) become operational, giving the Fifteenth a total of 8 HB gps. B-24's bomb Mostar A/F. B-17's hit Reggio Emilia aircraft factory. P-38's and P-47's fly escort. Str. 284.

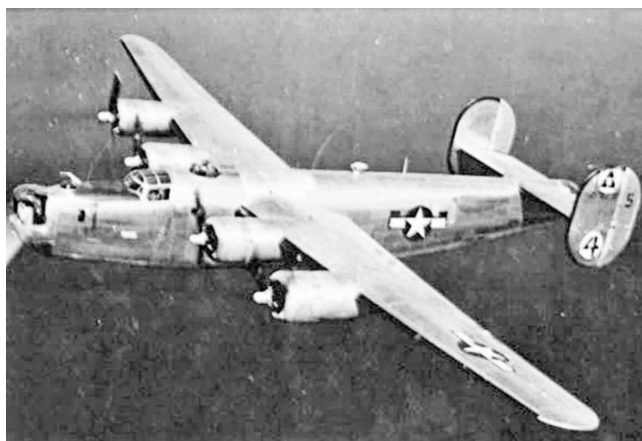
1/9/44 Fifteenth AF B-24's bomb Mostar A/F. B-17's hit aircraft factory and M/Y at Reggio Emilia. P-38's and P-47's provide escort. Str. 284.

1/14/44 Fifteenth AF Around 200 B-24's and B-17's attack town area and A/F at Mostar. P-38's provide escort throughout the missions, and P-47's join the B-17's at the tgt and cover the flight back to base. Str. 288.

4/2/44 Fifteenth AF 461st Bomb Gp (B-24) becomes operational, making 16 HB gps now operational in Fifteenth AF. More than 530 B-24's and B-17's (largest Fifteenth AF mission to date) attack ball bearing plant and aircraft factory at Steyr, M/Ys at Bihac and Brod, troop concentration at Bihac, and A/F at Mostar. Str. 347.

- **drugo:** 8. januara 1944. Aerodrom Jasenice. 36 aviona iz 449. i 450. bombarderske grupe bacilo je 102 tone bombi. Obje bombarderske grupe na spiskovima svojih misija navode podatak da su 08.01.1944. imali svoju prvu ratnu misiju i da im je cilj bio aerodrom u Mostaru. „Led je probijen!“ – napisali su u svoje ratne dnevnike.
- **treće:** 9. januara 1944. Aerodrom Jasenice.
- **četvrto:** 14. januara 1944. Aerodrom Jasenice i grad Mostar (Town Area). Najjači napad. Učestvovalo je čak 6 bombarderskih grupa (2, 97, 99, 301, 449. i 450.). Štitila ih je 325. FG (lovci P-38). Davis u svojoj knjizi *Bombing the European Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939–1945* navodi podatke da je 139 aviona napalo aerodrom sa 199 tona bombi. Još 49 aviona dejstvovalo je po kriterijumu “O” (*O: opportunity city-area bombing, conducted by individual formations and crews following initiative granted by AAF or RAF policy*). Oni su bacili još 139 tona bombi na ostale ciljeve u gradu i okolini.
- **peto:** 2. aprila 1944. Aerodrom Jasenice. 24 aviona su na aerodrom bacila 73,5 tona bombi.

U tih pet napada na Mostar i Aerodrom u Jasenici učestvovalo je ukupno 248 bombardera B-25, B-24 i B-17, koji su bacili 2.265 bombi od 227 kg (500 lb/funti), što iznosi 514 tona bombi.

Slika 1. Avion B-24 Liberator iz 450th Bomb Group (oznaka na repu - četvrtica u bijelom krugu), 47th BW (trokut u bijelom krugu) koji je učestvovao u bombardovanju Mostara 14. januara 1944. godine doletjevši iz baze Mandurija u južnoj Italiji. Ovaj tip aviona ima deset članova posade.

Napominjemo da ovdje nisu uračunate samostalne akcije pojedinih aviona. Kada bi vidjeli neki brod ili voz, lovački avioni također bi se spuštali i mitraljirali ove ciljeve, a teški lovci, Lockheed P-38 Lightning, su nosili i manje bombe kojima su iz obrušavanja precizno gađali neki cilj. Sirene u Mostaru su se oglašavale svaki put kada bi se pojavili saveznički avioni na svom letu prema ciljevima u Srbiji, Mađarskoj i Rumuniji. Njemački protivavionski topovi bi pucali, što se kod starijih Mostaraca urezalo u sjećanju kao česta i skoro svakodnevna bombardovanja. U nekim radovima¹⁴ bez navođenja izvora spominju se i datumi kada je na Mostar palo po nekoliko bomba (1/3/44, 26/5/44, 2/7/44, 30/9/44, 4/10/44, 21/10/44, 14/11/44, 21/11/44 i 23/11/44). Analizom tih datuma u knjizi *Combat Chronology Of The Us Army Air Forces 1941-1945* vidimo da su na neke od navedenih datuma Saveznici napadali ciljeve sjeverno od Mostara, a u neke navedene dane, zbog lošeg vremena, avioni nisu uopšte išli u misije¹⁵.

Osim bombarderskih eskadrila i njihove lovačke pratnje, u okolini Mostara kao i samom gradu samostalno je djelovala lovačka avijacija britanskih i američkih snaga kao podrška kopnenim operacijama NOVJ-a ili u cilju uznemiravanja njemačkih i ustaških snaga. Iz Ustaško-domobranskih dokumenata¹⁶ i ratnih izvještaja se vidi lokalno djelovanje savezničkih vazdušnih snaga. Tako su saveznički lovci mitraljirali uzletišta u Rodoču 2. (oboren jedan lovac) i 23. jula 1944. godine, a tokom kasne jeseni i zime te godine napadi su se intezivirali. Mejra (Ibre) Gogić, rođena Kojić, 28. septembra 1944. gine na radnom mjestu na Rudniku od avionske bombe¹⁷, a rodbina dobija 33.356 kuna odštete od *Ravnateljstva državnog rudnika Mostar*. Saveznički lovci 4. oktobra 1944. godine su mitraljirali i bombardovali teretni voz natovaren morskim minama koji je stajao na ranžirnom kolosijeku kod Ložionice u blizini Novog katoličkog groblja, koje se nalazilo na prostoru današnjeg mostarskog plivačkog bazena. Mine su eksplodirale, što je prouzrokovalo veliku štetu na željezničkim postrojenjima i pomenutom groblju. U napadu aviona, osim drugih žrtava, poginuo je i željezničar Vejsil (Mehmeda) Elezović

14 Karlo Drago Miletić, *Mostar, Srednja ulica, Martino* 2007. str. 98

15 3/1/44 (1. mart 1944) - For the 6th consecutive day, bad weather forbids all operations except rcn missions. (rcn = izviđački)

16 Ustaško-domobranski dokumenti u PDF-formatu, pristupljeno 22. juna 2019. http://www.znaci.net/zb/4_5_35_2.pdf; http://www.znaci.net/zb/4_5_29_2.pdf; http://www.znaci.net/zb/4_5_36_2.pdf

17 Smrtni list i ostavinska rasprava pomenute se čuvaju u Arhivu HNK/Ž, Arhiv Šerijatskog suda.

iz mostarske mahale Zahum.¹⁸ Tako je 5. novembra te godine palo nekoliko bombi na Mostar u 10.19 sati. 18. novembra saveznički lovci su mitraljirali aerodrom u Rodoču, a istog dana Nijemci su kod Raške Gore oborili jedan lovački avion. Željeznički činovnik Reuf Slipičević, sin hadži Ibrahima, gine od manje avionske bombe 21. novembra, a sutradan, 22. novembra 1944. dva saveznička aviona su bacali bombe nad Mostarom. U decembru (11. i 14.) iste godine bačeno je šest bombi na područje Bijelog Polja, sjeverno od Mostara, a 26. decembra šest savezničkih lovaca su bacili manje bombe na Mostar.

Nad Mostarom ili u neposrednoj blizini srušilo se šest američkih bombardera koji su bombardovali grad, ili su bili na povratku poslije misija sjeverno od Mostara.

1. Prilikom bombardovanja Mostara 14. januara 1944. godine oboren je avion B-24 Liberator koji se greškom našao ispod aviona koji je upravo ispustio 12 bombi, od kojih su dvije pogodile ovaj avion. Poginulo je devet članova posade, a dvojica su se spasila iskakanjem.
2. Poslije bombardovanja Budimpešte 3. aprila 1944. godine, u blizini Mostara njemački lovci srušili su „leteću tvrđavu“, bombarder B-17, dva člana posade su poginula, dok ih je sedam iskočilo padobranom i završilo u njemačkom zarobljeništvu.¹⁹
3. Na povratku poslije akcije nad Beogradom i Zemunom, 17. aprila iste godine srušen je bombarder B-24 koji je pao na sklonište. Ovaj slučaj je detaljno opisan u odjeljku *Pad bombardera B-24 H na sklonište na Panjevini*.
4. Poslije bombardovanja rafinerije u Ploesti u Rumuniji, Nijemci su 18. maja 1944. godine iz protivavionskih topova FLAK oborili još jedan avion B-17 između Mostara i Čapljine, koji je pao kod sela Stubica kod Ljubuškog. Od jedanaest članova posade, osam je poginulo²⁰ i stanovnici sela su sahranili nastradale. Godine

18 Smrti list pomenutog se čuva u Arhivu HNK/Ž, Arhiv Šerijatskog suda.

19 B-17, id-42-39986, 301st Bomb Group, 352nd Bomb Squadron. Missing in Action Budapest 3/4/44 with Albert J. Ross, Blaine (2 Killed in Action); Grady, Sachs, Hill, Ewell, Everett, Cameron, Van Sandt (7 Prisoner of War); enemy aircraft, crashed Mostar, Hungary. Missing Air Crew Report 1401. /više dokumenata iz američkih vojnih arhiva, vidi spisak na kraju članka.

20 B-17, Missing in Action Ploesti 18/5/44 with Herschel McClain, Gilroy, Lindquist, Corcoran, Miaskiewicz, Newman, Confer, Jones, Downs, Flye, Nolan; flak, crashed Mostar; Missing Air Crew Report 5066. 99 bomb grupa, 347 eskadrila, id- 42-106991, Shot down by anti aircraft artillery bursts on mission to Ploesti and went down over Mostar,

1947. američke vlasti su iskopale kosti sedmorice članova posade i prenijele ih u SAD, a ostaci osmog člana, Miaskiewiczza, pronađeni su i iskopani 2011. godine.

5. 30. avgusta 1944. poslije akcije nad Novim Sadom nad Mostarom je iz FLAK-a pogođen još jedan B-17. Viđeno je osam padobranaca koji su iskočili iz aviona, a kasnije su ih Nijemci zarobili.²¹
6. Nakon bombardovanja ranžirne stanice u Alipašinom Mostu 6. novembra 1944. pogođen je bombarder B-24, Liberator. Nad Mostarom je iskočilo devet članova posade, dok je jedan poginuo. Avion je pao u blizini grada.²²

Iz sjećanja starijih stanovnika Mostara možemo saznati da se u jednoj njemačkoj protivavionskoj bateriji nalazio veoma dobar nišandžija, Italijan koji je prešao Nijemcima poslije kapitulacije svoje zemlje 9. septembra 1943. godine. Te baterije su bile preko puta Sjevernog logora, na uzvisini Čukovac, poviše Rudnika, te na Bakamovića glavici. Zanimljivo je, također, da su posade američkih bombardera imale karte sa ucrtanim pozicijama gdje mogu očekivati jaku protivavionsku paljbu iznad balkanskih država. Jedna od tih lokacija na karti je Mostar. Svjedoci, tadašnji 15-godišnji dječaci²³, su gledali kako Nijemci na motociklima sa prikolicom, Novom cestom kojom se silazilo sa Podveleške visoravni, voze uhvaćene američke avijatičare koji su iskočili padobranom iz pogođenih bombardera. Svjedoci se jasno sjećaju da im je bilo čudno kako Amerikanci nisu izgledali zaplašeno ili zabrinuto.

Yugoslavia. Missing Air Crew Report 5066. Eight crew were KIA and three survived and were taken as POWs. / isto Kratice vojske SAD: KIA = killed in action (poginuo u borbi), POW = prisoners of war (ratni zarobljenik)

- 21 Missing in Action Novi Sad, Yugo 30/8/44 with Wingate Green, Co-pilot: Jim Davis, Navigator: Jim Slaughter, Flight engineer/top turret gunner: Elroyce Snell, Ball turret gunner: Don Palmer, Waist gunner: Art Bilger, Waist gunner: Burton Green, Tail gunner: Bill Nipper (9 POW?); Radio Operator: Ralph Onley (Killed in Action); flak, left wing afire, eight chutes seen, crashed Mostar, Yugo; Missing Air Crew Report 8731. 42-102924, 463 bomb grup, 774 eskadrila, B-17. / isto
- 22 6. novembar 1944. oboren je jedan B-24 H-25-DT, serijski broj 42-51165. Bio je u sastavu 720th BS/450th BG. U napomenama piše: "9 POW, 1 KIA; Yugoslavia; Damaged by flak over Sarajevo, the crew bailed out near Mostar". MACR 9680 / isto
6. XI/44 *Iz tog dana srušen je nad Mostarom jedan nepr. četverostrojni zrakoplov vatrom protuzrakoplovne obrane. Zrakoplov je izgorio, a 9 članova posade, koji su izkočili padobranima, zarobljeno je. / dnevno izvješće IA broj 313/8.XI 44. operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH.*
- 23 Spisak intervjuisanih osoba se nalazi na kraju članka.

U kolektivnom sjećanju se tvrdi da je Mostar imao veoma važan vojni značaj, te je radi toga bio skoro svakodnevno izložen udarima savezničke avijacije. Da bismo to utvrdili i poredili sa brojem udara ne druge gradove, iz knjige *Combat Chronology Of The Us Army Air Forces 1941-1945* navodimo broj strategijskih bombardovanja nekih drugih mjesta:

Pula 22 puta, Bosanski i Slavonski Brod 22 puta, Split 19 puta, Zadar 18 puta, Rijeka 17 puta, Šibenik 15 puta, Sarajevo 15 puta (najviše ranžirna stanica Alipašin Most), Zagreb 15 puta, Metković 7 puta, Višegrad 6 puta, Banja Luka 6 puta, Zenica 4 puta, Bihać 4 puta, Doboj 3 puta, i Prijedor 2 puta. Kao što vidimo, Mostar sa aerodromom u Jasenici je bombardovan pet puta (od toga grad samo jednom), što je u suprotnosti sa usmenim predanjima, koja se prenose iz generacije u generaciju, da je Mostar iz, tobože, veoma važnog položaja bio posebno na meti savezničke avijacije.

U američkim arhivama iz Drugog svjetskog rata se mogu naći izvještaji o borbenim misijama vazduhoplovnih snaga iznad Mostara, okolnostima rušenja aviona, te sudbinama članova posade nakon iskakanja padobranom. Najznačajniji arhivski izvor za ovo je *Missing Air Crew Report (MACR)*. Riječ je o dosijeu koji se otvorao u roku 48 sati nakon što je jedan avion bio proglašen uništenim ili izgubljenim. Navedeni dosijei sadrže više različitih obrazaca²⁴ iz kojih smo mogli rekonstruisati pojedine događaje iz bombarderskih misija vezanih za Mostar.

24 AFPPA-14 obrazac: jedinica kojoj je avion pripadao; borbena misija, vremenske prilike u trenutku rušenja ili posljednjeg viđenja aviona; geografske koordinate mjesta na kojem je posljednji put viđen; datum i sat događaja; razlozi zbog kojih je došlo do gubitka; tip, model i serijski broj izgubljenog aviona; serijski broj motora; serijski broj instaliranog oružja; ime, prezime, čin, serijski broj, te srodnici članova posade; ime, prezime i čin osoba koje imaju posljednja saznanja o nestalom avionu. AFPPA-11 obrazac: koje je ispunjavan za svakog nestalog člana posade, a sadrži podatke: ime i prezime; čin; serijski broj; poziciju u avionu; je li iskočio iz aviona; gdje je iskočio; je li bio ozlijeđen; gdje je posljednji put viđen. AFPPA-12, obrazac također u formi upitnika koji su popunjavali članovi posade koji su preživjeli rušenje aviona, a sadrži slične podatke kao i predhodni upitnik br. 11.

4. Utvrđivanje ličnih podataka i broja poginulih građana prilikom djelovanja savezničkih vazdušnih snaga nad Mostarom

Brojem osoba koje su stradale u savezničkim bombardovanjima manipuliralo se u Jugoslaviji poslije 1945. godine. Žrtve bombardovanja su, u pravilu, tretirane kao žrtve fašističkog terora, jer Jugoslavija od saveznika, tj. Anglo-Amerikanaca ili Sovjetskog saveza nije mogla tražiti odštetu. Također je sva materijalna šteta uzrokovana savezničkim bombardovanjem pripisivana Njemačkoj.²⁵ Odlukom Vlade SFRJ od 10. aprila 1964. godine za potrebe pregovara sa SR Njemačkom o isplati ratne štete trebalo je utvrditi broj žrtava fašističkog terora ili rata od 6. aprila 1941. do 15. maja 1945. godine. Prema tom popisu u Jugoslaviji je od savezničkih bombardovanja stradalo 1.721 osoba, a od tog broja 316 u Bosni i Hercegovini. Analizirajući taj spisak²⁶, i upoređujući ga sa izvodima iz matičnih knjiga umrlih koje se nalaze u zapisima Kotarskog šerijatskog suda (Arhivu HNK/Ž), zatim spiskom preminulih katolika iz Arhive Župnog ureda Franjevačkog samostana u Mostaru, podacima iz arhive Saveza boraca opštine Mostar iz 1950. godine u kojem su spiskovi poginulih i ubijenih građana FNRJ sa područja opštine, te spiskom poginulih Srba u toku Drugog svjetskog rata Eparhije, sastavili smo poimenični spisak žrtava djelovanja savezničkih bombardera i lovačkih aviona u Mostaru. Na spisku je 86 osoba. Većina poginulih za koje smo utvrdili samo godinu pogibije (1944) stradalo je najvjerovatnije 14. januara 1944. godine. U spisak nisu uvrštene osobe iz Mostara koje su poginule u bombardovanju nekih drugih mjesta, kao i osobe koje su život izgubile u vazdušnim napadima njemačkih i italijanskih snaga na Mostar za vrijeme okupacije Kraljevine Jugoslavije u aprilu 1941. godine.

Broju od 86 žrtava trebalo bi dodati oko dvadesetak poginulih koji nisu evidentirani. Tu se mogu uračunati osobe iz drugih mjesta koji su boravile u Mostaru u vrijeme bombardovanja, pa im je bilo nemoguće utvrditi identitet, zatim poginula siročad iz konvikta Narodne uzdanice koji se nalazio u današnjoj ulici Braće Fejića, te žrtve iz Doma staraca i starica

25 Marica Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008. str. 2-4.

26 Muzej genocida u Beogradu posjeduje ovaj neobjavljeni popis. Popis je pripremila Savezna komisija za popis žrtva rata u cilju stvaranja dokumentacije za pokretanje odštetnog zahtjeva prema SR Njemačkoj, a sproveo ga je Savezni zavod za statistiku. Napominje se da ovaj spisak nije potpun.

koji se nalazio na mjestu današnjeg Zavoda za socijalnu i zdravstveno osiguranje.²⁷

U *Hronologiji Narodnooslobodilačkog rata 1941-1945.* navodi se da je samo u bombardovanju Mostara 14. januara 1944. godine uništeno 69 i oštećeno 98 kuća, a poginulo 37 i ranjeno 68 njemačkih vojnika i domobrana. U ovoj hronologiji se tvrdi da je istovremeno poginulo oko 200 i ranjeno oko

27 Lični podaci za ukupno 86 građana Mostara poginulih prilikom djelovanja savezničke avijacije po vojnim ciljevima. Većina osoba za koje smo utvrdili samo godinu pogibije (1944) su izgubile život, najvjerovatnije, 14. januara 1944. godine. **1944:** Basarić (Milan) Jovan, 1897, Begović (Hakija) Aiša, 1924, Blažević (Mate) Stjepan, 1907, Bušić (Ivan) Franjo, 1912, Čelebić (Hilmija) Najla, 1927, Čelebić (Salko) Mehmed, 1888, Čohadžić (Husein) Dževad, 1930, Čustović (Mustafa) Fadil, 1929, Drljević (Hamid) Mahmut, 1914, Džinović (Mehmed) Ahmet, 1910, Forić (Redžep) Ramiza, 1924, Hamović (Jovan) Milica, 1935, Ijačić (Gojko) Jelisije, 1935, Ivković (Risto) Bosiljka, 1912, Karišik (Ilija) Mileva, 1925, Korać (Mitar) Đorđe, 1906, Kožul (Nn) Dragica, 1912, Krulj (Đorđe) Ljubomir, 1896, Ljepava (Radmilo) Zorka, 1901, Martinović (Ante) Ljubica, 1923, Paušek (Drago) Magdalena, 1917, Pavlović (Mehmed) Ševko, 1927, Pažun (Vaso) Mileva, 1917, Pecelj (Đorđo) Stana, 1916, Peco (Hasan) Samija, 1927, Pekušić (Halil) Alija, 1920, Pujić (Spasoje) Dušan, 1939, Smajić (Meho) Šaban, 1894, Vanović (Marko) Smilja, 1926, Vanović (Risto) Božidar, 1931, Vuković (Stjepan) Milka, 1925, Zelen (Simo) Milka, 1891, Zelen (Milan) Vljako, 1928, Žugor (Huso) Hata, 1882. (34 osobe)

14. 01 1944: Alajbegović (Ahmet) Mulla, 1893, Alajbegović (kći poginule Mulle) Munta, 1922, Alajbegović (udova Mehmeda) Habiba, 1885, Alikalčić (Ahmet) Mehmed, 1902, Arapović (Nikola) Rafo, 1897, Burić (Jusufa) Ahmed, vatrogasac 1909, Burić (otac Omer Karadža) Emina, supruga poginulog Ahmeda, 1917, Burić (Ahmed) Mirso, 1941, Čemalović (Salih) Munta, 1892, Dokara (udova Mehmeda) Ajnija, 1889, Đidić (Pavo) Andrija, 1926, Drače (udova Muhameda) Aiša, 1901, Džozlić (Osmana) Ahmet, iz Jasenice, 1914, Gašić (Ibrahim) Salih, 1929, Jović (Sime) Jovo, 1941, Karačić (Pero) Luca, 1908, Kazazić (Osman) Salih, 1898, Kljajo (Andrija) Ivan, 1892, Kruškonja (Omer) Fatima/Hasnija, 1925, Markotić (Nikola) Zdravko, 1926, Mihić (Mate) Pero, 1897, Stančić (Jakov) Mate, 1872, Šarac (Božo) Mirko, 1919, Škoro (Mito) Marija, 1918, Pavlović Šefkija, 1927, (25 osoba)

17. 04 1944, pad bombardera na sklonište u Panjevini: Brkan (Muhamed) Miralem, 1933, Čadra (Zulfo) Faruk, sin poginule Zibe, 1943, Čadra (Abdulah) Fadila, (kći poginule Sevlete) 1942, Čadra (Salih) Mubera, 1942, Čadra (Ahmet) Sevleta, rođ. Krvavac, žena Abdulaha, 1920, Čadra (Hasan) Ziba, rođ. Dilić, supruga Zulfe, 1920, Kasumović (Alije Šošića) Naza, 1919, Lalić (supruga Šućrije) Hanifa, rođena Osmić iz Ljubuškog, 1916, Lalić (Šućrija) Sabin, 1941, Lalić (Šućrija) Sabina, 1938, Ljeljo (Andrija) Marica, 1913, Ljeljo (Andrija) Stjepan, 1938, Ljeljo (Andrija) Ružica, 1940, Osmić Habiba, majka Lalić Hanife, oko 1895, Škaljić (Mustafe i Aiše) Šemsa, 1930, Škaljić (Muharema) Aiša, rođ. Bijedić, 1910, Švorcan (Savo) Pero, 1905, Švorcan (Stjepana) Anka, rođ. Miličević, 1906, Švorcan (Pero) Milojka, 1934, Švorcan (Pero) Nedeljko, 1938, Švorcan (Pero) Radmila, 1940, Švorcan (Pero) Savo, 1936, Švorcan (Pero) Mara, 1941, Žmiro (Ibrahim) Habiba, 1900, (24 osobe)

28. 09.1944: Gogić (Ibro) Mejra, rođena Kojić 1900,

04. 10.1944: Elezović (Mehmed) Vejsil,

21. 11. 1944: Slipičević (Ibrahim) Reuf, rođ. 1910. željeznički činovnik

300 civila. Karlo Drago Miletić u svojoj knjizi *Mostar, Srednja ulica*, str. 99. piše, bez navođenja izvora, da su u Mostaru od savezničkih bombardovanja poginule 192 osobe.

5. Bombardovanje Mostara 14. januara 1944. godine

Slika 2. Pilot Frank Charles Marpe koji je bombardovao Mostar 14. 1. 1944. i Fatima-Hasnija Kruškonja, jedna od žrtava bombardovanja.

Američka 450. bombarderska grupa, zvana *Cottontail* (vrsta američkog divljeg zeca), stacionirana u južnoj italijanskoj pokrajini Apuliji, u subotu 8. januara 1944. godine imala je svoje "vatreno krštenje". Prva ratna misija je bila bombardovanje Aerodroma Jasenice, nekoliko kilometara južno od Mostara. Prošli su bez gubitaka i sa manjim oštećenjima aviona. Nijemci su otvorili dosta nepreciznu protivavionsku vatru srednje jačine, a njihovi lovci Messerschmitt Bf 109 se nisu pojavljivali, tako da je uz malo pucnjave iz njemačkih flakova 20 i 88 mm sve izgledalo kao na njihovim vježbama na poligonu Alamogordo u državi New Mexico.²⁸

²⁸ Mission date: January 8, 1944 Mission nbr. 1, Target: Mostar, Yugoslavia - Airdrome I. Chronology: The 721st and 723rd Squadrons participated in this first mission of the 450th Bomb Group. Twenty-four tons of bombs were carried by each squadron and dropped on

Pripadnik 450. bombarderske grupe bio je dvadesetdvogodišnji američki poručnik, pilot Frank Marpe. Njegova 720 eskadrila nije učestvovala u spomenutom napadu na Jasenicu. Njena prva misija je bila 9. januara, kada su bombardovali luku u Zadru, a sljedeći dan ranžirne kolosijeke u Skoplju. Zbog lošeg vremena, u utorak i srijedu nije bilo letova. 13. januara pilot Frank Marpe je sa grupom bombardovao aerodrom Perugija u sjevernoj Italiji, koji su držali Nijemci. Više aviona se radi kvarova na motorima ranije vratilo, a na cilj je samo trećina aviona uspjela odbaciti bombe. To govori koliko su nove bombarderske grupe (449. i 450) bile neiskusne. Osoblje je tek 26. novembra 1943. godine završilo obuku u bazi Alamogordo i krenulo prema Evropi, da bi 2. januara 1944. godine stigli u bazu Mandurija. Uslovi za smještaj su bili veoma loši, bilo je hladno i kiša je neprestano padala i svuda okolo je bilo blato.²⁹

Petak, 14. januara 1944. godine, bio je koban za mnoge stanovnika Mostara. Oko aviona je već od prije svanuća trajala živost. Zemaljsko osoblje³⁰ je punilo avione gorivom i postavljalo bombe težine 500 lb (227 kg), tipa AN – M64, sa upaljačem AM 103na vrhu bombe, a u repu bombe je zavijen upaljač AM 101 A2. U isto vrijeme, 320 kilometara od baze Mandurija, pravo na sjever, u gradu Mostaru u kući na Donjem putu (danas ulica H. Zahirovića Lace br. 25), sa svojim ocem Omerom³¹ i majkom Nazom, rođenom u porodici Behram na Rotimlji, živjela je devetnaestogodišnja Fatima Kruškonja, koju su svi zvali Hasnija. Tu su stanovale i Fatimine sestre - sedamnaestogodišnja Mevlida i dvanaestogodišnja Hatidža, te i četrnaestogodišnji brat Alija.³² Noć prije u njihovoj kući bio je sastanak ilegalaca iz mostarske mahale Carina - pripadnika Pokreta otpora. U šupi ispod drva je bila sakrivena municija koju je Hasnija 14. januara trebala predati svojoj vezi. Najstarija kći je bila očeva mezimica i

the target from an altitude of 19,000 – 19,500 feet. The Group was escorted by P-38's from the 82nd Fighter Group.

29 Dnevnic 721. eskadrile iz 450. Bomb Group, koja pripada 47. Bomb Wing.

30 Svaka eskadrila se sastojala od 10-12 aviona sa po deset članova posade. Tako se 3. januara 1944. godine zemaljski ešalon 721. eskadrile u Manduriji sastojao od 8 oficira i 178 podoficira i vojnika. Letačko osoblje se sastojalo od 78 oficira i 124 podoficira i vojnika. Piloti, kopiloti, nišandžije i navigatori su imali čin potporučnika ili poručnika, vođa eskadrile čin kapetana ili majora, a ostali članovi posade uglavnom su nosili čin narednika.

31 Omer je radio kao bravar u Ložionici. Pred Šerijatskim sudom u Mostaru 1. marta 1923. godine vjenčao se, tada kao 30-godišnjak, sa 20-godišnjom Nazom Behram sa Rotimlje, kćerkom Hamidovom. U Prvom svjetskom ratu kao vojnik austrougarske vojske borio se na Istočnom frontu. Sin je Alije, uglednog trgovca, koji je držao dućan na mjestu Muzičke škole na Musali.

32 Mevlida, udata Boškailo (14. 09. 1927 - 28. 02. 2012), Hatidža (15.11. 1932 - 19. 03. 2013), Alija (01. 04. 1930 - 22. 09. 2003)

uzdanica³³. Hasnija je pohađala Građansku školu gdje se isticala znanjem i svojom oštroumnosću. Njeni nastavnici, italijanski bračni par, su bili pripadnici ilegalnog pokreta otpora, i utjecali su na djevojku da pristupi organizaciji.

Ujutro 14. januara 1944. godine američki pilot Frank Marpe sa svojim navigatorom, potporučnikom Josephom Joycom, i sa dobijenim kartama i uputstvima kreće prema svom avionu B-24 H. Plan je bio da 449. i 450. bombarderska grupa sa avionima B-24 napadnu vojne ciljeve u Mostaru, a bombarderi B-17 aerodrom u Jasenicama. Ciljevi u gradu su bili komandne zgrade njemačke vojske, kasarne, mostovi na Musali i Carini, ranžirna stanica, te saobraćajna čvorišta u gradu. Uz pilota Franka Marpea, u posadi aviona nalazio se nišandžija za bombardovanje, potporučnik Lawrens Guthrij, zatim kopilot, potporučnik Richard Middleton, inženjer aviona, narednik Joseph Dunn, radiooperater, narednik Francis Metan, te mitraljesci, narednici Earl Boren Jr, Marion Anderson, Jey Adair i Oscar Barnhill.

Slika 3. Bombardovanje Mostara 14. januara 1944. je bila složena vojna operacija. Bombarderi B-24 poletjeli su iz baza Grottaglie i Manduria, a avioni B-17 koji su bombardovali aerodrom u Jasenicama iz baza Amendola, Cerignola i Tortolera. Zaštitna pratnja lovaca P-38 je poletjela iz baza Vincenzo i Lesina.

33 Sjećanja Hasnijine sestre Mevlide, udate Boškailo (14. 09. 1927 - 28. 02. 2012), zapis njene unuke Dolores (Ekrema) Veledar Perić, više na <https://www.tacno.net/kultura/moja-heroina-antifasisticke-borbe> (preuzeto 10. mart 2019)

Oko devet sati Marpeova eskadrila je poletjela. Na tački okupljanja (RP, vidjeti sliku 3) formirana je kolona prema zadanoj šemi, avioni su se uspeli na visinu 7.000 metara i oko 9.45 sati krenuli prema Mostaru. U isto vrijeme, spomenuta mlada Mostarka Fatima Hasnija Kruškonja se vratila sa tajnog zadatka u svoju kući. Uspješno je predala municiju, koju će drugi ilegalci preko planina odnijeti partizanskim borcima. U deset sati Hasnija je trebala biti u Konviktu Narodne uzdanice³⁴ u mostarskoj Srednjoj ulici (danas Braće Fejić) kako bi djeci podijelila doručak. U Konviktu su bila smještena preostala siročad, djeca uglavnom iz istočne Hercegovine i jugoistočne Bosne, čiji su roditelji na početku Drugog svjetskog rata stradali od četničkog terora. Brigu o većini te djece-muhadžera već u toku 1942. i 1943. godine preuzele su brojne mostarske bošnjačke porodice.

Poslije 50-tak minuta leta, oko 10:35 sati, avioni su se, leteći istočno od planine Velež, približili tački početka napada (IP – vidjeti sliku 3). Vidljivost je bila dobra, do 30 km. Formirali su, prema ranije dobijenim šemama, grupe za napad, takozvane „boksove“. Grupu za prvi nalet u kojoj je bio i Frankov avion predvodio je kapetan Snaith sa kopilotom poručnikom Kaeckerom³⁵. Napad se trebao izvršiti u pravcu 174°, što je tačno u smjeru toka Neretve kroz Mostar. Iz nekih razloga, vjerovatno neiskustva posada kojima je ovo bila tek peta ratna misija, vodeći avion se okrenuo u lijevo prije dostizanja IP tačke (plava tačka, vidjeti sliku 3), tako da su avioni umjesto sa sjevera došli iz pravca Rujišta, pravac prema 240°, leteći na visini od 6.400 metara. Otprilike negdje više Sutine, 3.000 metara od ciljeva, morali su nanišanimi i otpustiti bombe.

Od deset aviona iz Marpeove 720. eskadrile 450. B. grupe, sedam je u 10:40 sati uspjelo baciti bombe, a tri zbog kvarova to nisu uspjela uraditi. Od 41 aviona iz 449. bombarderske grupe samo su 32 bombardera bila iznad cilja, ostali su zbog ranijeg zaokreta potpuno promašili Mostar. Drugi nalet u 10:52

34 Muslimansko kulturno društvo Narodna uzdanica nastalo je u vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Sarajevu. Njegova svrha je bila kulturno i privredno podizanje muslimana, davanje materijalne pomoći omladini koja se obrazuje i stručno osposobljava, podizanje i održavanje smještaja za učenike i studente i širenje prosvjete u bošnjačkome narodu. Smještaj i ishrana u konviktima su se plaćali, a cijena je zavisila od materijalnoga stanja pitomca. Znatno broj pitomaca je bio smješten potpuno besplatno (uglavnom siročad). Pored smještaja i ishrane, učenici su u internatima imali i neophodnu ljekarsku njegu (dr. Hasan Mahić u Mostaru), čitaonice, biblioteke i učionice.

35 Izvještaj „Mission – Town of Mostar, 14 January 1944“ komande 450. Bomb Group komandi 47. Wing Bomb od 15. januara 1944.

sati, koji je predvodio major Orris i poručnik Lehman, izveden je loše, tako da je samo poneki avion uspio baciti bombe. Nigdje se ne navodi zbog čega to nisu uradili. Vjerovatno nisu mogli nišani, pošto su ciljevi bili prekriveni dimom iz prvog naleta. Protivavionska paljba iz njemačkih flakova³⁶ bila je iznenađujuće jaka. Dva njemačka lovca ME-109 napali su bombardere, ali su ih američki lovci otjerali (jednog su srušili). Dvadesetak bombardera je pogodeno mitraljeskim mecima i šrapnelima granata iz protivavionskih topova, a od toga je sedam pretrpilo znatnija oštećenja. Više aviona, među kojima je bio i bombarder br. 606. sa pilotom Haroldom Pickardom iz 718. eskadrile 449. bombarderske grupe, je greškom odletjelo desetak kilometara sjeverno. Kad su to uvidjeli napravili su zaokret i u tom trenutku su se našli ispod aviona koji su upravo otpustili svoje bombe. Avion br. 737 je ispustio 12 bombi u 10:45 sati, a dvije pale na Pickardov avion. Bombe su eksplodirale i pri tome je poginulo devet članova, dok su se dva člana posade³⁷ uspjela spasiti iskakanjem padobranom. Poslije prizemljenja, Nijemci su ih zarobili. Osam aviona koji nisu uspjeli pronaći cilj po povratku je odbacilo bombe iznad Jadranskog mora.

Avioni iz prvog naleta su pokušali pogoditi bateriju njemačkih flakova koja je bila stacionirana na uzvisini *Benzin*³⁸, više Čukovca. Bombe su za malo prebacile cilj, a četiri-pet bomba je palo u sjeverni dio Carinskog harema. Direktni pogodak je bio u l novizgrađenu kuću porodice Prkačin, koja se nalazila na početku Nove ulice. Na tom mjestu je danas Željeznička stanica. Bombe su padale po križanjima željezničke pruge i cesta, sve tri rampe su pogodene i to: kod Doma zdravlja na Bulevaru, kod Gimnazije i u blizini Stare bolnice. Pogodena i jedna od zgrada koje su Nijemci koristili, a nalazila se na današnjoj lokaciji stambene zgrade, južno od bivše robne kuće *Razvitak*. Gađajući komandu Konak, bombe su pogodile kuću u Bjelušinama (danas ulica Braće Balaća) u kojoj gine porodica Burić: vatrogasac Ahmed Burić, sin Jusufov, star 32 godine, njegova 27-godišnja supruga Emina, kći Omera Karadžić, te njihov sin Mirso, star dvije i po godine. Jedan od ciljeva napada je bila zgrada *Divizije* (zgrada Opštine Mostar do 1992) u današnjoj Titovoj ulici. Bombe namijenjene tom cilju pale su pedesetak metara zapadno od zgrade i pogodile kuću u južnom dijelu ulaska na Mejdan iz današnje ulice Braće Fejić.

36 Skraćena od njemačkog *Flugabwehrkanone*, Protivavionski top

37 Jedanaesti član posade u uništenom avionu, fotograf Charles LaMarca, je preživio. Šest aviona je nosilo kamere, a uspjeli su napraviti svega četiri upotrebljive slike iznad cilja.

38 Sjećanja Omera (Muharema) Omanovića, rođenog 1929. godine.

U stolarskoj i radionici za izradu namještaja *Kovačić i drugovi*³⁹ (u današnjoj ulici Braće Fejić) poginuo je 42-godišnji stolar Mehmed Alikalfić, sin Ahmetage. Iza njega je ostala žena Emina (1906), rođena Humo i 4-godišnji sin Semir. Eksplozija bombe je odbacila veliki kamen preko puta u potkrovlje Kajtazove kuće. Nekoliko bomba je palo na Dom staraca, gdje je poginulo više osoba. Na tom mjestu je danas zgrada Socijalnog osiguranja. Bomba je pala i na sjeverni dio Vakufskog doma preko puta Karadžobegove džamije. U Alajbegovića sokaku pogođena je kuća u kojoj su poginule Mulla Alajbegović (51 godina) i kći Munta, stara 22 godine. Iza Mulle je ostao sin Kemal. U istoj kući gine i Habiba Alajbegović (58 godina) udovica Mehmeda. Iza nje ostaju djeca Muhamed, Jusuf, Hakija, Fatima i Vahdeta.

Bombe su padale i po Šolinoj pećini, gdje se i danas mogu vidjeti tragovi kratera. U dijelu Mostara koji je poznat kao Carina, direktnim pogocima bombi srušena je kuća porodice Mirazović u Krpinoj ulici, kuća porodice Kazaziću ulici M. Balorde, te kuća porodice Brkić u istoj ulici, tridesetak metara sjevernije. Na Donjem putu srušena je kuća porodice Dokić, koja se nalazila na uglu današnje Lacine ulice i sokaka Pere Lažetića. Na tom mjestu je danas manje parkiralište. Kod česme na Donjem putu, u blizini puteljka koji vodi na kupalište Sitnica, jedna od bombi namijenjenih Carinskom mostu, pogodila je kuću u Delića bašči. Jedna bomba je pala na provizorno sklonište u Bjelušinama, gdje je poginulo više osoba koje su tu potražile zaklon. Za desetak metara promašeni su mostovi preko Neretve na *Musali* i *Carini*.

Na početku današnje Šantićeve ulice, kod broja 5, poginuo je trogodišnji Jovica Jović. Rafo Arapović, rodom sa Slipčića, gine na građevini kod Starog igrališta, gdje je radio kao zidar. Tridesetogodišnji radnik iz Jasenice Ahmed Đozlić, sin Osmana, u toku bombardovanja poginuo je u građevinskom preduzeću *H. Marašek*. Jedna od bombi je pala na kuću u kojoj je sa svojom neudatom i psihički bolesnom rodicom Muntom, kao neženja, živio tada 60-godišnji Smail-aga (Muhamed-age) Ćemalović, prvi gradonačelnik Mostara poslije osnivanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1919-1929). U eksploziji bombe kuća je u potpunosti srušena, a 52-godišnja Munta je poginula. U plamenu je nestala i Smaila-gina bogata biblioteka i brojni dokumenti iz njegovog rada i djelovanja.

39 Firma za izradu pokućstva i građevinske stolarije, kao i preprodaju polovnog namještaja. Osnovana 1885. godine kao *Buttazzoni Venturini*. Godine 1917. filijala u Mostaru prodana je Franji Kovačiću. Bombardovanjem prestaje sa radom poslije 59 godina. / Vodič kroz fondove Arhiva Hercegovine, Mostar 1973. str. 37

Konvikt Narodne uzdanice (označeno kao 2 na slici br 4), u kojem se tog jutra našla i Fatima Hasnija Kruškonja, direktno je pogođen bombom od 227 kg. Pored Hasnije, poginulo je više djece bez roditelja koji su tu bili smješteni.⁴⁰

Dva i po mjeseca poslije bombardovanja Mostara, pilot Frank Marpe je učestvovao u 45. akciji njegove bombarderske grupe. Bombardovali su rafineriju u rumunskom gradu Ploeštiju. Napalo ih je preko pedeset njemačkih lovaca. Frankov avion je teško oštećen. Naredio je posadi da iskaču, a on je pokušao održati avion u horizontalnom letu kako bi to mogli uraditi. Jedan član posade je zaboravio padobran, pa mu je Frank dao svoj. Preživjela su samo dva člana posade.⁴¹

Danas kosti Franka Marpea, skupa sa ostacima još tri člana iz njegove posade nakon prenošenja iz Rumunije, leže na groblju *Zachary Taylor National Cementary* u Louisvillu, Kentucky. Na Partizanskom spomen groblju u Mostaru nalazi se kameni cvijet kao uspomena i priznanje hrabroj Mostarki Fatimi Hasniji Kruškonja za njenu borbu u Pokretu otpora. Za borbu protiv fašizma i bolji svijet Frank Marpe je ukazom predsjednika SAD dobio posthumno drugo najviše odlikovanje - *Distinguished Service Cross*, a Fatima Hasnija Kruškonja za iste zasluge je dobila *Spomenicu* broj 133401, koju su 29. novembra 1950. godine potpisali Vrhovni komandant Jugoslavenske armije maršal Josip Broz Tito i tadašnji sekretar Saveza boraca Jugoslavije Aleksandar Ranković.

40 Hasnjin otac Omer odmah je sa svojim sinom Alijom pohitao prema Konviktu. Počeli su iz ruševine grozničavo sklanjati grede, prozore, krovne ploče, kamenje, namještaj. Poslije dvadesetak minuta, među ruševinama pronašli su poginulu Hasniju. Otac Omer i mlađi brat Alija su odnijeli Hasnjinu tijelo do Carinskog harema i sami je sahranili. Bez dženaze, bez igdje ikoga.

41 Missing Air Crew Report (MACR) broj 3951, 5. april 1944. Preživjeli su i zarobljeni Joseph Dunn i Earl Boren Jr. Serijski broj aviona je 42-78185. typ: B-24 H

6. Pad bombardera B-24 H na sklonište na Panjevini 17. aprila 1944. godine

U ponedjeljak 17. aprila 1944. godine (drugi dan pravoslavnog Uskrsa) u 14 : 20 sati preko dvije stotine bombardera tipa B-24, Liberator i B-17 vraćalo se u svoje baze razbacane po poljima i vinogradima u okolini italijanskog grada Foggia. Već drugi dan za redom bombardovali su mostove, željeznička i lučka postrojenja u Beogradu i Zemunu⁴². Dan ranije su trebali bombardovati Ploesti u Rumuniji, ali su zbog oblačnosti svoje bombe izbacili na alternativni cilj⁴³- vojna postrojenja u Beogradu. Pri tom je poginulo mnogo civila. U ponedjeljak je nebo bilo bez ijednog oblačka i avioni su se na povratku iznad Mostara već bili spustili na visinu od 4.000 metara, pripremajući se za ateriranje u svoje baze do kojih je još ostalo 300 kilometara, ili 40-tak minuta leta. Za komandama svog aviona B-24 sa nazivom *Honey Chile*⁴⁴ sjedio je iskusni 27-godišnji potporučnik James Price. Njegova 21. bombarderska misija upravo se bližila kraju. Na sjedištu kopilota sjedio je, također potporučnik, novajlija Alexander Muszynski. *Honey Chile* ili avion sa ID-brojem 4129220, kako se bombarder⁴⁵ zvanično nazivao u dokumentima, pripadao je 725. eskadrili 451.

42 U knjizi U.S. Army Air Forces in World War II Combat Chronology 1941 - 1945 stoji o napadima tog dana, 17. aprila 1944: *470 B-17's and B-24's hit Belgrade/Sava M/Y and Rogozarski A/F and aircraft factory as well as Ikarus aircraft factory at Belgrade, Zemun A/F, and M/Y at Sofia. More than 200 frs escort the missions. USaircraft claim 25 airplanes downed in combat.*

43 Svaka bombarderska misija je imala unaprijed određen cilj A, te cilj B, ako iz nekog razloga nisu mogli izbaciti bombe na prvi cilj.

44 *Honey Chile* ili *Milo Dijete*, bio je nadimak Patricie Wilder (1913-1995) koja je radila kao zabavljačica u predstavama Bob Houpa u njujorškom Palace Theatreu, a kasnije je učestvovala u njegovim radioemisijama i glumila u nekoliko filmova.

45 Spisak deset članova posade aviona B-24 H, id 41-29220 koji je oboren nad Mostarom 17. 04. 1944:

1. James Price, 27 godina, njegova 21. misija, potporučnik, pilot, poginuo prilikom pada aviona.
2. Alexander Muszynski, 23 godine, sin mehaničara doseljenika iz Varšave, potporučnik, kopilot, poginuo prilikom pada aviona.
3. Herbert Massa, 24 godine, potporučnik, nišandžija za bombardovanje, poginuo prilikom pada aviona.
4. David Ryon, 24 godine iz Vašingtona, diplomirao na Duke University 1941. potporučnik, navigator, poginuo prilikom pada aviona.
5. Robert Bissell, narednik, mitraljezac u nosu aviona, poginuo prilikom pada aviona.
6. Gordon Butts, narednik mitraljezac u gornjoj kupoli, iskočio padobranom, zarobljen.
7. Charles Isenhower, 22 godine, narednik, mitraljezac u trupu aviona, poginuo prilikom pada aviona.

bombarderske grupe koja je bila stacionirana u bazi Castelluccio, 5 kilometara južno od grada Foggia. U isto vrijeme u Mostaru su se oglasile sirene za protivavionsku uzbunu, te je narod, uglavnom žene sa djecom, požurio prema skloništima.

U toku već spomenutog bombardovanja 14. januara 1944. godine, kada je poginuo najveći broj građana, sirene za uzbunu su se oglasile kad je napad već počeo. Poslije toga se sistem osmatranja poboljšao, a u Mostaru je uređeno više skloništa od kojih su neka izgrađena uz angažovanje organizacije Todt⁴⁶. To su bili iskopani rovovi sa pokrovom od željezne i drvene građe preko kojih je nasut sloj zemlje debljine 50-70 cm. Tako je na Carini (dio grada) u donjem haremu (na mjestu današnje benzinske pumpe kod zgrade „Bejrut“) uređen jedan takav rov za sklanjanje ljudi. Sličan je napravljen u Bjelušinama i na Panjevini. U Vukodolu je napravljeno betonsko sklonište. Slično, dosta jako sklonište, je izgrađeno na desnoj obali Neretve u Čerkića baštama, južno od Carinskog mosta. Na tom skloništu, kojem se pristupalo iz današnje Šantićeve ulice, poslije završetka Drugog svjetskog rata izgrađen je prvi dječji vrtić. Na Musali u parku kod hotela Neretva bio je ulaz u podzemno sklonište koje se nalazilo ispod kuće advokata Mandića. Drugi izlaz iz ovog prostora je bio na obali rijeke, sjeverno od spomenutog hotela. Malo sjevernije, preko puta zgrade *Mikanovina*, u današnjoj *Lacinoj ulici*, ispod Prpića kuće, nalazilo se drugo sklonište uređeno ispod neretvanskih pećina. Preko puta Sjevernog logora, u Čukovcu, kod napuštene kuće jevrejske porodice Danon, Asim Pajić je uz naknadu iskopao sklonište. Na mjestu današnje Četvrte osnovne škole na Mazoljicama ljudi su tražili zaklon ispod postojeće pećine.

Na zvuk sirene 17. aprila 1944. godine 24 osobe iz sedam porodica iz ulice/sokaka *Panjevina* (današnja ulica Lea Petrovića, a ranije Lea Bruka) su krenule prema skloništu koje je bilo iskopano u bašči vlasnice Srećke Galić.

8. Harry Parsons, 22 godine, 33. misija, narednik, mitraljezac u trupu aviona, poginuo prilikom pada aviona.

9. Everett Sanborn, narednik, mitraljezac u donjoj kupoli, iskočio padobranom, zarobljen.

10. Andrew Tittle, narednik, mitraljezac u repu, iskočio padobranom, zarobljen. / sastavljeno na osnovu više dokumenata i izvještaja, vidi spisak izvora na kraju članka.

46 Organisation Todt, OT, je bila nacistička građevinska organizacija. Pratili su osvajanja drugih zemalja gdje su popravljali oštećene željezničke pruge, puteve i mostove kako bi osigurali nesmetan transport njemačkih trupa, te izgrađivali skladišta, skloništa, vojne barake, električne vodove i drugo.

Poslije Drugog svjetskog rata na tom mjestu je izgrađeno više zgrada naselja Panjevina. Iz kuće porodice Čadra sa današnjeg broja 28 u sklonište su sa svojom djecom otišle dvije nevjeste iz porodice Čadra, obje 22-godišnjakinje i rodice iz okoline Gacka iz porodica Krvavac i Dilić, Sevleta i Ziba. Ziba je u naramku nosila svoje jedino dijete, petomjesečnog sina Faruka. Njegovog oca i Zibinog muža Zulfu godinu dana ranije Nijemci su uhvatili i poslali na prisilni rad u Treći rajh. Druga nevjesta, Sevleta, je povela svoju dvogodišnju kći Fadilu i jednako staru kćerku muževljevog brata Saliha, Muberu. Sevletina starija kći, četverogodišnja Emina, nije htjela ići u sklonište, pa je ostala radije u kući sa nenom Mejrom, očevom 66-godišnjom majkom. Iz obližnje kuće u kojoj je živjelo više porodica u sklonište je otišla 28-godišnja Hanifa Lalić. Uz nju su sjela njena djeca, šestogodišnja Sabina i trogodišnji Sabin, dok je u povelju Hanifa držala treće dijete, petomjesečnog sina Aliju. Hanifa je bila rodom iz Ljubuškog, iz porodice Osmić, a u Mostaru se 13. septembra 1938. godine vjenčala sa šest godina starijim Šućrijom, radnikom na Željeznici⁴⁷. Sa njima je bila i Hanifina majka Habiba. Kraj njih bila i 31-godišnja Marica Ljeljo sa šestogodišnjim sinom Stjepanom i četverogodišnjom kćerkom Ružicom.⁴⁸ Iz kuće sa današnjim brojem 17 u sklonište koje je bilo udaljeno svega desetak metara ušla je sedmeročlana familija Švorcan. Otac Pero je bio rodom od Gacka, a radio je kao službenik na Željezničkoj stanici u Mostaru, gdje je 1933. godine upoznao i oženio djevojku Anku iz Vukodola, kći Stjepana Miličevića. U miraz Anka je dobila kuću u sokaku *Panjevina*. Sa njima u skloništu su sjedila njihova djeca: desetogodišnja Milojka, osmogodišnji Savo, šestogodišnji Nedeljko, četverogodišnja Radmila i trogodišnja Mara. Godine 1941. ustaške vlasti su protjerale porodicu Švorcan u Srbiju, ali su oni došli nazad u Mostar dva mjeseca prije svoje pogibije. Iz kuće na broju 15 u sklonište je došla 34-godišnja Aiša Škaljić, rođena u porodici Bijedić na Aladinićima, sa 14 godina starom kćerkom Šemsom. Kući su ostali muž Mustafa i šestogodišnja kći Najla. U trenutku vazdušne uzbune na Panjevini se zatekao i 11-godišnji Miralem Brkan, sin Muhameda i Hatidže sa *Kovačnica* (ulica M. Gupca 161), te se i on sklonio u rov. Ukupno se u skloništu nalazilo 25 osoba od kojih je preživio samo petomjesečni dječčić.

47 Knjiga vjenčanih 1937-1939, Arhiv Šerijatskog suda /Arhiv HNK/Ž

48 Svi podaci su iz knjiga umrlih Šerijatskog suda i Župskog ureda Franjevačkog samostana u Mostaru.

Slika 5. Bombarder Liberator B-24 iz 451. bombarderske grupe nad Minhenom. Drugi, potpuno isti tip aviona, iz ove jedinice srušen je nad Mostarom 17. aprila 1944. Na slici se vide mitraljeske kupole u nosu, na vrhu i u repu aviona. U toku Drugog svjetskog rata napravljeno je 18.500 ovakvih bombardera.

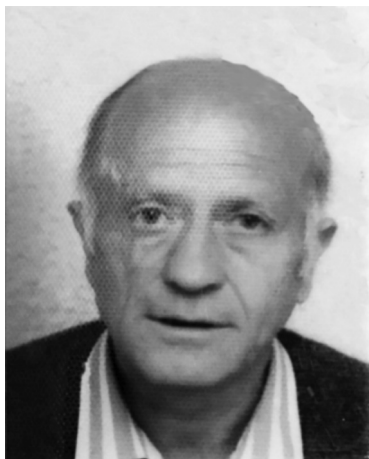
U istoj visini između američkih aviona pojavili su se crni oblačići dima koji nastaju prilikom eksploziranja protivavionskih granata. Da bi izbjegli gelere, piloti svih aviona su dodali gas i krenuli u penjanje pod najvećim mogućim uglom, ali bombarder *Honey Chile* nije imao sreće. Avion je pogođen direktno u rep koji je otpao skupa sa repnom kupolom u kojoj se nalazio mitraljezac, narednik Andrew Tittle. Zvuči nevjerovatno, ali narednik je uspio iskočiti iz padajuće kupole i otvoriti svoj padobran.⁴⁹ Drugi put je avion pogođen u rolo-vrata za ispuštanje bombi. Bombarder je počeo padati udesno od ostatka eskadrile. Osim Andrewa, uspjeli su iskočiti i mitraljesci u gornjoj i donjoj kupoli, narednici Gordon Butts i Everett Sanborn. Poslije uspješnog prizemljenja, Nijemci su ih zarobili i ostatak rata su proveli u zarobljeničkom logoru za britanske i američke avijatičare *Stalag Luft III* u blizini današnjeg gradića Žagana u jugozapadnoj Poljskoj. Posade drugih aviona su vidjele da

49 Svi opisi događanja su napisani na osnovu izvještaja Missing Air Crew broj 4078, formulara AFPPA-11, 12 i 14, očevidaca događaja, članova posada ostalih aviona. / Browse Military Records by War, <https://www.fold3.com/>

je avion pao u naseljeno područje⁵⁰ grada Mostara, te su sutradan nacrtali kartu sa naznačenim mjestom pada aviona. U izvještajima je bilo i kritičkih mišljenja da se vodeći avion, kojeg je pratio ostatak formacije, možda, prerano počeo spuštati što je njemačkoj protivavionskoj artiljeriji olakšalo pogotke. Od svih mogućih mjesta na koje je mogao pasti, avion se srušio direktno na sklonište na vrhu Panjevine i pri udaru se zapalio. Njemačka vojska je odmah blokirala cijelo područje, a vatrogasci su vodom iz autocisterne ugasili požar. Nijemci su zatim izvadili i odnijeli iz olupine aviona tijela sedam poginulih Amerikanaca, a vjerovatno su i demontirali neke od deset mitraljeza kalibra 12,7 mm kojima su avioni B-24 bili naoružani. Sklonište i olupinu aviona su prepustili civilnim vlastima i rodbini poginulih. Komšije i rodbina su grozničavo počeli kopati kako bi došli do unesrećenih. Na tijelima stradalih nisu bile vidljive veće fizičke ozljede. Vjerovatno su se ugušili od dima ili blata koje se stvorilo gašenjem i polijevanjem rova vodom. Rodbina je bila mišljenja da se, možda, mogao neko od stradalih spasiti da Nijemci nisu spriječavali pristup skloništu i pomoć unesrećenim. Pet mrtvih članova porodice Čadra poredano je jedno pored drugog u tijesnu prizemnu sobu njihove kuće. Usta i nos mrtve djece bila su začepljena blatom i zemljom. Komšije koje su raščišćavale mjesto tragedije začuli su slabašni dječji plač iz uništenog rova zasutog blatom, drvenom građom i dijelovima aviona. Izvukli su dijete u povoju sa teškim opekotinama lica. Ljudi nisu znali ko je oprženi dječčić, pošto su majke i druga djeca petomjesečnog Faruka Čadre i isto toliko starog Alije Lalića poginule. Šira porodica Lalić je odmah odnijela dijete u bolnicu, a zatim kući, tvrdeći da je to petomjesečni Alija Lalić, sin Šućrije, koji se u vrijeme nesreće nalazio na poslu kao željeznički radnik. Dan-dva poslije nesreće i sahrane poginulih, Mejra Čadra je u susjednoj bašći kuće u kojoj su stanovali Lalići na konopcu za sušenje veša prepoznala pelene i povoje svoga poginulog unuka Faruka. Te pelene nena Mejra je prepoznala jer su iste imale posebne šare, a otkale su ih žene i djevojke iz gatačke porodice Dilić, odakle je Farukova majka i donijele na poklon u Mostar po rođenju sina. Nena Mejra je zaključila da je njen unuk Faruk živ, i da se nalazi u porodici Lalić pod imenom njihovog sina Alije! Treba imati u vidu da je Mejra sva ova opažanja imala pod

50 On 17 April 1944, B-24 H, id 41-29220, on bombing mission to Belgrade, was shot down by enemy anti-aircraft fire and crashed in Mostar, Yugoslavia. 7 of the crew were Killed in Action, including the aircraft's pilot James G Price, and 3 were taken as Prisoners of War. / Compiled by Kit C. Carter Robert Mueller, Combat Chronology Of The Us Army Air Forces 1941-1945, Center for Air Force History Washington, DC 1991.

stresom i u ogromnoj tuzi radi gubitka troje unuka i dvije nevjeste. Po dolasku iz zarobljeništva iz Njemačke Farukovog oca Zulfe, njegova majka Mejra ga je tjerala da pokrene proces za vraćanje djeteta iz porodice Lalić. Babica koja je povijala Faruka poslije poroda bila je voljna posvjedočiti da je dijete povila u te posebno tkane povoje. Nakon završetka rata Zulfo se ponovo oženio i u braku dobio više djece. U njihovom komšiluku, Šućrija Lalić, kome je poginula žena, dvoje djece i punica, se također ubrzo ponovo oženio sa djevojkom Ajnijom, koja nije htjela posvojiti i primiti u porodicu po licu izgorjelog Aliju.⁵¹

Slika 6. Alija-Ale Lalić 18. 11. 1943 – 2007.

51 Malog Alu je preuzela i odgajala očeva majka, već tada ostarjela nena, rođena u porodici Šantić. Poslije 7-8 godina nena je onemoćala i više nije bila u stanju voditi brigu o unuku Aliji. Uz pomoć rođaka Muje Šantića, Alija zvani Ale, je smješten u dom za siročad u Sarajevu, gdje je završio osnovnu školu i knjigovezački zanat. Vraća se u Mostar i zapošljava u štampariju Rade Bitanga, gdje radi kao knjigovezac, a kasnije kao kurir. Interesantno je da je Alija također posjećivao nenu Mejru Čadra, koja ga je uvijek zvala Faruk. Kada je odrastao, Ale Lalić je, po mišljenjima iz porodice Čadra, malim rastom, hodom i kretanjama jako podsjećao na muške članove porodice Dilić iz koje je majka Faruka Čadre. Godine 1974. tada 39-godišnji Ale ženi se sa Izetom Heljić iz sela Lokve. Dvije godine kasnije Ale i Izeta dobivaju kćer Adisu koja danas sa mužem i dvoje djece živi u selu Crnići- Aladinići. Godine 1993. u sklopu progona Bošnjaka iz dijela Mostara kojeg su okupirale snage HV i HVO, Alija Ale Lalić je nasilno odveden u koncentracioni logor HVO-a – Heliodrom, gdje se razbolio. Dugo nakon toga je bolovao, a preminuo je 2007. godine. Sahranjen je na gradskom groblju Sutina.

Imena svih poginulih na mjestu pada američkog aviona na sklonište u mostarskom naselju Panjevina;

24 poginulih građana, te 7 članova posade aviona.

17. 04 1944. pad bombardera na sklonište u Panjevini – poginulo 31 lice:

Građani: Brkan (Muhamed) Miralem, 1933, Čadra (Zulfo) Faruk, sin poginule Zibe, 1943, Čadra (Abdulah) Fadila, (kći poginule Sevlete) 1942, Čadra (Salih) Mubera, 1942, Čadra (Ahmet) Sevleta, rođ. Krvavac, žena Abdulaha, 1920, Čadra (Hasan) Ziba, rođ. Dilić, supruga Zulfe, 1920, Kasumović (Alije Šošića) Naza. 1919, Lalić (supruga Šućrije) Hanifa, rođena Osmić iz Ljubuškog, 1916, Lalić (Šućrija) Sabin, 1941, Lalić (Šućrija) Sabina, 1938, Ljeljo (Andrija) Marica, 1913, Ljeljo (Andrija) Stjepan, 1938, Ljeljo (Andrija) Ružica, 1940, Osmić Habiba, majka Lalić Hanife, oko 1895, Škaljić (Mustafe i Aiše) Šemsa, 1930, Škaljić (Muharema) Aiša, rođ. Bijedić, 1910, Švorcan (Savo) Pero, 1905, Švorcan (Stjepana) Anka, rođ. Miličević, 1906, Švorcan (Pero) Milojka, 1934, Švorcan (Pero) Nedeljko, 1938, Švorcan (Pero) Radmila, 1940, Švorcan (Pero) Savo, 1936, Švorcan (Pero) Mara, 1941, Žmiro (Ibrahim) Habiba, 1900, (24)

Poginuli su sahranjeni u harem Šoinovac, katoličkom groblje Šoinovac, te Pravoslavnom groblju.

Posada aviona: James Price, pilot, Alexander Muszynski, kopilot, Herbert Massa, nišandžija za bombardovanje, David Ryon, navigator, Robert Bissell, mitraljezac u nosu aviona, Charles Isenhower, mitraljezac u trupu aviona, Harry Parsons, mitraljezac u trupu aviona. (7)

Ostaci poginulih su u periodu između 1947. i 1950. godine preneseni su i sahranjeni u vojna groblja u SAD i to: Jefferson Barracks National Cemetery – Missouri (Price, Muszynski, Ryon, Bissell), Conover City Cemetery – North Carolina (Isenhower), Rock Island National Cemetery – Illinois (Massa), Arlington National Cemetery – Virginia (Parsons)

Slika 7. Mjesto pada aviona Honey Chile, id-41-29220, 17. aprila 1944. godine na rov u Panjevini. Veličina siluete aviona B-24, Liberator odgovara razmjeri na karti. Dužina aviona je 20,3 metra, a raspon krila 33,5 metra. Težina aviona je 25 tona. Avion je padao iz pravca sjeveroistoka. Broj 1 je mjesto stanovanja porodice Lalić (četiri žrtve), broj 2, kuća porodice Čadra (pet žrtava), broj 3, kuća porodice Švorcan (sedam žrtava). Svi poginuli su bili u rovu.

Poslije Drugog svjetskog rata na mjestu pada aviona izgrađene su društvene, a kasnije i privatne zgrade. Tako je nestao bilo kakav fizički trag tog tragičnog događaja. Sve do osamdesetih godina XX vijeka po dvorištima i baščama na mostarskoj Panjevini mogle su se vidjeti šupe i strehe pokrивene aluminijskim limom skinutim sa američkog bombardera *Honey Chile* koji je ovdje završio svoj zadnji, tragični, let.

7. Zaključak

Iz praktičnih i političkih razloga socijalistička historiografija (1945-1991) nije se bavila doprinosom Anglo-Amerikanaca u slamanju nacističke Njemačke i njenih pomagača na prostoru bivše Jugoslavije. U nedostatku pisanih dokumenata i svjedočenja, ti događaji su živjeli u kolektivnom sjećanju građana, koje, kako vrijeme prolazi, biva sve blijeđe i nepouzdanije. U ovom radu su u opsegu od 85 % identifikovane civilne žrtve djelovanja savezničke avijacije nad Mostarom, a broj žrtava je utvrđen na maksimalno 100. Rad također ispravlja narativ u kojem je Mostar, tobože, zbog veoma važnog položaja zadnje dvije-tri godine Drugog svjetskog rata skoro svakodnevno bombardovan.

U radu su utvrđeni tačni datumi savezničkih akcija nad Mostarom, identifikovani su oboreni avioni i njihove posade, te broj bačenih bombi i njihova ukupna tonaža.

- Identifikovane civilne žrtve djelovanja savezničke avijacije: 86
- Ukupan broj poginulih građana: 100
- Oboreni američki teški bombarderi nad Mostarom ili u neposrednoj blizini: 6
- Ukupan broj poginulih članova posade u šest oborenih aviona: 29
- Ukupan broj strategijskog bombardovanja Mostara i Rodoča: 5
- Broj bačenih bombi od 227 kg i ukupna težina – Aerodrom Rodoč: 1.650 bomba /375 tona
- Broj bačenih bombi od 227 kg i ukupna težina – ciljevi u Mostaru: 615 bomba /139 tona
- Datum bombardovanja ciljeva u gradu Mostaru: 14. januara 1944.
- Datumi bombardovanja aerodroma Rodoč: 15.12. 1943; 8. 1. 1944; 9. 1. 1944; 14. 1. 1944; 2. 4. 1944.
- Datum pada bombardera na sklonište na Panjevini: 17. april 1944. godine

ALLIED BOMBING OF MOSTAR IN WORLD WAR II 1943-1945

SUMMARY

The narrative about the WW2 Allied bombings of Mostar still lives in the local traditions, mainly orally transferred from the elder generation to the younger one. The lack of the written testimonies about those events caused the memories to grow weaker and less reliable, locating even the time frame of the very narrative (imprecisely) in the phrase: “sometime during the Second World War.“

The testimonies of the few still living witnesses of those bombings, as well as oral traditions are submitted to the critical analyses and control in this essay; and a substantial work has been done in searching for the documents which could affirm or negate (wholly or partially) the oral traditions. This essay humbly corrects the inaccuracies (regarding those bombings) in the collective memory of the natives of Mostar, and chronologically detailing, minute by minute, reconstructing the biggest attack from January 14th 1944, including the tragic crash of one of the aircraft on the public shelter, located in Panjevina neighborhood on April 17th the same year. It also follows the faith of one of the local survivors. The identity and the age of 86 victims of the Allied aerial bombing are also established, as well as the dates of the shootdown of 6 American bombers in Mostar air space.

Key words: Mostar, Second World War, bombing, Americans, WW2

ZAHVALA

Ovaj rad ne bi bio moguć bez pomoći:

Svjedoka savezničkih bombardovanja Mostara: Boškailo Mevlida, rođena Kruškonja (rođ. 1927), Omanović Omer (rođ. 1929), Sulejman-Semin Đukić (rođ. 1930), Peco Ibrahim-Zeko (rođ. 1932), Mahić Šefkija (rođ. 1931)

Najbliže rodbine žrtava bombardovanja: Đulep Mubera-Bera, Lalić Izeta, rođena Heljić, Burić Salko-Cakan, Čadra Sead.

Drugih osoba koji su pomogli u prikupljanju materijala: Bubaš Ozrenko-Zita, Hazirović Sead-Sejo, Dolores Veledar – Perić, Nedim Kruškonja, Ekrem Silić, Nela Handač, Sead Čelebić i drugi.

Posebno se zahvaljujem stručnom i ljubaznom osoblju Arhiva HNK/Ž u Mostaru,

Literatura i izvori

Sjećanja i intervjui sa svjedocima bombardovanja i najbliže rodbine poginulih

Omanović Omer (rođ. 1929), Sulejman-Semin Đukić (rođ. 1930), Peco Ibrahim-Zeko (rođ. 1932), Mahić Šefkija (rođ. 1931), Đulep Mubera-Bera (rođ.1947), Lalić Izeta, rođena Heljić, Burić Salko-Cakan (rođ.1949), Čadra Sead (rođ.1946).
Pisane zabilješke u toku intervjua, koji su obavljani u toku 2018. i 2019. godine, su u posjedu autora.

Knjige

Davis G. Richard, *Bombing the European Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939-1945*, knjiga sa tabelarnim priložima i CD-om, Air University Press Maxwell Air Force Base, Alabama April 2006.
Griffith Charles, *The quest Haywood Hansell and American strategic bombing in World War II*, Air University Press, Alabama 1999.
Karaklaš Obradov Marica, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008.
Kit C. Carter and Robert Mueller, *U.S. Army Air Forces in World War II Combat Chronology 1941 - 1945*.
Miletić Karlo Drago, *Srednja ulica, Mostar, Martino 2007*
Tonnell W Brian, *Will the bomber always get through? The Air Force and its reliance on technology*, School of advanced airpower studies, Air University Maxwell Air Force base, Alabama, 2002.

Stručni članci

Marko Sinobad, *Pad američkog bombardera B-24 kod Oklaja u Drugom svjetskom ratu*, 2014. UDK: 623.746.4 (73) "1940/1945"

Arhive

American Air Museum - <http://www.americanairmuseum.com>
Arhiv HNK/Ž, Mostar
Arhiv matičnog ureda Franjevačkog samostana u Mostaru
Arhiv Saveza boraca Oslobođilačkog rata opštine Mostar – spisak poginulih u ratu 1941-1945.
Arhiv Šerijatskog suda u Mostaru
Australian War Memorial - <http://www.awm.gov.au>
Browse Military Records by War, <https://www.fold3.com/> (potrebno platiti pristup bazi podataka)
Findagrave findagrave.com

National Archives, Richmond - <http://www.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/start-here/>

National Archives, Washington - <https://www.archives.gov/>

Znaci.net, dokumenti i knjige o drugom svjetskom ratu na teritoriji Jugoslavije i povezanim zbivanjima. <http://www.znaci.net>

Ostale web-arhive i historijska memorijalna građa

15th Air Force - <http://www.15thaf.org/>

2. BG: <http://www.2ndbombgroup.org/>

301. BG: http://www.301bg.com/WWII_Missions.cfm

449th bomb group <https://449th.com/>

450th bomb group <http://www.450thbg.com/real/index.shtml>

459. BG: http://www.459bg.org/WWII_Missions.cfm

461. BG: http://www.15thaf.org/49th_BW/461st_BG/Missions/Missions.htm

463. BG: <http://www.463rd.org/mission.htm>

464. BG: <http://464thbombgroup.com/>

483. BG: <https://483rdbombgroup.org/>

484. BG: <http://www.484th.org/>

485. BG: <http://www.485thbg.org/>

97. BG: http://www.15thaf.org/5th_BW/97th_BG/97th_BG.html

99. BG: <https://www.99bombgroup.org>

Accident report <http://www.accident-report.com/index.html>

Air Force Historical Research Agency, Maxwell AFB, Alabama - <http://www.au.af.mil/au/afhra/>,

Air Force History Index - <http://airforcehistoryindex.org/>

Aviation Archaeological Investigation and Research - <https://www.aviationarchaeology.com>

Dolores Veleđar – Perić: Moja heroina antifašističke borbe <http://www.6yka.com/novosti/dolores-veledar-peric-moja-heroina-antifasisticke-borbe>

Savezničko bombardovanje Crne Gore, <http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/.....povic.html>

Spisak žrtava Drugog svjetskog rata objavljen od strane Muzeja iz Beograda <https://drive.google.com/file/d/0B3ma9plMXxAEMWgxTWZkVFdkNTQ/view>

Ustaško-Domobranski dokumenti u PDF-formatu

http://www.znaci.net/zb/4_5_35_2.pdf

http://www.znaci.net/zb/4_5_29_2.pdf

http://www.znaci.net/zb/4_5_36_2.pdf

Vazdušna bombardovanje Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu <https://www.mycity-military.com/Drugi-svetski-rat>